

**MAXMUDOVA NILUFARXON
RVSHANOVNA**

ADCHTI,

Ingliz tili va adabiyoti kafedrası dotsenti

nilufarmahmudova042@gmail.com

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA GRADATSION BIRLIKLARNING KOGNITIV-SEMANTIK, PARADIGMATIK-SINTAGMATIK VA LINGVOPRAGMATIK MODELLASHTIRILISHI

2026

May

Annotatsiya Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi Gradatsion birliklarning kognitiv-semantik tabiati, paradigmatic va sintagmatic munosabatlari hamda Pragmatic funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi gradatsion birliklarning ikki tilda namoyon bo'lish mexanizmlarini, ularning konseptual shakllanishini, semantik intensivlik darajalarini va nutq jarayonidagi pragmatic vazifalarini aniqlashdan iborat. Tadqiqot davomida qiyosiy-tipologik, komponent tahlil, kontekstual tahlil, lingvokognitiv modellashtirish hamda diskursiv interpretatsiya metodlaridan foydalanildi.

Kalit so'zlar: darajalanish, paradigmatic tizim, sintagmatic tuzilma, bilish jarayoniga asoslangan semantik tahlil, pragmatic yondashuv, verbal ifodalanish, diskursiv faoliyat, ma'no intensivligi, konseptual modellashtirish, nutq strategiyasi, lisoniy interpretatsiya

2026

May

Abstract This article examines the cognitive-semantic nature, paradigmatic and syntagmatic relations, as well as the pragmatic-functional characteristics of gradational units in English and Uzbek. The primary objective of the research is to identify the mechanisms through which gradational units are manifested in the two languages, to determine the principles of their conceptual formation, semantic intensity levels, and their pragmatic functions in the process of speech production and communication.

Keywords: gradation, paradigmatic system, syntagmatic structure, cognitively grounded semantic analysis, pragmatic approach, verbal expression, discursive activity, semantic intensity, conceptual modeling, speech strategy, linguistic interpretation

KIRISH. Bugungi zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini faqat struktur yoki grammatik hodisa sifatida emas, balki inson tafakkuri, bilish faoliyati, nutqiy maqsad va ijtimoiy-madaniy tajriba bilan uzviy bog'liq murakkab lisoniy tizim sifatida o'rganish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Ayniqsa, ma'no kuchayishi, emotsional-ekspressivlik, baholash, subyektiv munosabat hamda kommunikativ ta'sirchanlikni ifodalovchi lisoniy vositalar tilning funksional imkoniyatlarini ochib berishda muhim ilmiy obyektlardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ana shunday ko'p qatlamli hodisalardan biri darajalanish kategoriyasi hisoblanadi. Darajalanish til tizimida predmet, belgi, harakat yoki holatning kuchayish, pasayish, ortish, kamayish, yuqori yoki quyi intensivlikda ifodalanishini ta'minlovchi semantik-pragmatik hodisa sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Jahon tilshunosligida darajalanish hodisasi semantik-pragmatik, bilish jarayoniga asoslangan til tadqiqotlari hamda diskurs tahlili doirasida eng ko'p murojaat qilinayotgan nazariy kategoriyalardan biri sifatida shakllangan. Til birliklaridagi ma'no intensivligi, bosqichlilik, kuchayish, pasayish, nisbiylik va chegaraviylik kabi hodisalar ko'plab xorijiy tadqiqotchilar tomonidan turli ilmiy paradigmalarda asosida o'rganilgan. Xususan, Ch. J. Charles J. Fillmore leksik semantika doirasida darajalanishning antonimik munosabatlar va ma'no shkalalaridagi o'rnini izohlab, til birliklarining nisbiy ma'no chegaralarini ochib bergan. A. Adrienne Lehrer esa semantik maydonlar nazariyasida tushunchalarning ma'no iyerarxiyasi bo'ylab joylashishini asoslab bergan bo'lsa, M. Max Black va R. Ruth Kempson til birliklaridagi noaniqlik, ko'pma'nolilik va semantik chegaralarning mutlaq emasligi masalalarini tadqiq qilganlar [4, B. 112–118], [5, B. 67–73].

Pragmatik yondashuv doirasida L. Horn tomonidan ishlab chiqilgan shkala nazariyasi til birliklaridagi yashirin ma'no, semantik daraja va muloqotdagi implikaturalarning shakllanish mexanizmlarini tushuntirishda muhim ahamiyat kasb etdi. St. Levinson ushbu qarashlarni yanada rivojlantirib, darajalangan birliklarning muloqot jarayonida tinglovchi tomonidan idrok etilishi va interpretatsiya qilinish mexanizmlarini ko'rsatib berdi. D. Dwight Bolinger esa kuchaytirgich birliklarning semantik jadallik hosil qilishdagi funksional imkoniyatlarini ilmiy asoslab bergan [6, B. 17–24].

Bilish jarayoniga asoslangan til tadqiqotlarida E. Roschning prototip nazariyasi, R. Langackerning kognitiv grammatika konsepsiyasi, L. Talmining kuch dinamikasi nazariyasi hamda R. Jakendoffning konseptual semantika haqidagi qarashlari darajalanishning inson tafakkuri bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatib berdi [7, B. 84–96]. Mazkur yondashuvlarga ko'ra, inson ongida kategoriyalar qat'iy emas, balki markazdan periferiyaga tomon bosqichma-bosqich shakllanadigan konseptual tuzilishga ega.

Diskurs va matn tahlilida esa J. R. Martin hamda Peter R. R. White tomonidan yaratilgan baholash nazariyasi darajalanishning matndagi emotsional, baholovchi va ekspressiv imkoniyatlarini ochib berdi. Teun A. van Dijk diskursdagi ijtimoiy va mafkuraviy ma'no qatlamlarining intensivlik darajalarini tahlil qilgan bo'lsa, W. U.

Dressler matnning izchilligi va bog'liqligi ham ma'lum bosqichlilik asosida shakllanishini ko'rsatib berdi [8, B. 133–147].

Ushbu nazariy qarashlar shuni ko‘rsatadiki, darajalanish faqat alohida leksik yoki grammatik birliklarga xos hodisa emas, balki til, tafakkur, nutq va madaniyatning o‘zaro aloqasini namoyon etuvchi universal lisoniy mexanizm sifatida namoyon bo‘ladi. Aynan shu jihat, ingliz va o‘zbek tillarida darajalanish birliklarini paradigmatic, sintagmatik va lingvopragmatik sathlarda o‘rganish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Rus tilshunosligida V. Vinogradov, N. Arutyunova kabi olimlar baholash, ekspressivlik va darajalanish birliklarining semantik xususiyatlarini yoritgan [3, B. 56–64].

O‘zbek tilshunosligida ham darajalanish masalasi ayrim semantik, stilistik va sintaktik tadqiqotlarda uchrasa-da, uning ingliz va o‘zbek tillari kesimida paradigmatic, sintagmatik, kognitiv-semantik hamda lingvopragmatik integratsiyada kompleks modellashirilishi yetarli darajada tadqiq etilmagan. Ayniqsa, darajalanish birliklarining nutqiy vaziyatda kommunikativ niyatni ifodalashdagi roli, ma’no intensivligini shakllantirish mexanizmlari hamda milliy tafakkur bilan aloqadorligi maxsus tadqiqotlarni talab etadi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi ham aynan darajalanish birliklarining ikki turli til tizimida qanday struktur-semantik va funksional-pragmatik qonuniyatlar asosida shakllanishini aniqlash zarurati bilan belgilanadi. Tadqiqotning maqsadi ingliz va o‘zbek tillarida darajalanish birliklarining paradigmatic va sintagmatik xususiyatlarini, ularning bilish jarayoniga asoslangan semantik tabiatini hamda nutqdagi pragmatik funksiyalarini ilmiy modellashirishdan iborat.

Tadqiqot davomida quyidagi vazifalar belgilandi: darajalanish birliklarining nazariy asoslarini aniqlash, ularning til tizimidagi paradigmatic munosabatlarini ochib berish, sintagmatik bog‘lanish modellarini tahlil qilish, nutqiy jarayondagi pragmatik funksiyalarini aniqlash va ingliz hamda o‘zbek tillaridagi milliy-madaniy farqlarni belgilash.

TADQIQOT MATERIALI VA METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda ingliz va o‘zbek tillarida darajalanish birliklarining kognitiv-semantik, paradigmatic-sintagmatik va lingvopragmatik tabiatini aniqlash maqsadida ko‘p bosqichli integrativ metodologik model ishlab chiqildi. Tadqiqot materiali sifatida ingliz va o‘zbek tillarining turli funksional uslublariga mansub diskurs birliklari tanlab olindi. Empirik baza 2010–2025-yillar oralig‘idagi akademik diskurs, publitsistik nutq, siyosiy nutq, badiiy diskurs hamda ijtimoiy-kommunikativ muloqot namunalaridan ajratib olingan 2500 dan ortiq darajalanish birliklarini qamrab oldi. Tanlanma reprezentativlik, funksional faollik va semantik zichlik tamoyillari asosida shakllantirildi [9, B. 74–82].

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini struktur semantika, kognitiv lingvistika, pragmatika hamda diskursiv tahlilning integrativ tamoyillari tashkil etdi. Darajalanish birliklarining ko‘p sathli tabiati sabab tadqiqot besh bosqichli ilmiy algoritm asosida olib borildi.

Birinci bosqichda konseptual identifikatsiya usuli orqali darajalanish birliklarining bilish jarayonidagi asosiy semantik yadrosi aniqlandi. Ushbu bosqichda “**me’yor**”, → “**chegara**”, → “**kuchayish**”, → “**ekstremallik**”, “**subyektiv baholash**” kabi konseptual parametrlar ajratildi. Natijada, darajalanishning faqat grammatik emas, balki konseptual tafakkur modeli ekanligi aniqlandi [10, B. 91–98].

Ikkinchi bosqichda paradigmatic klasterlash metodi qo‘llanildi. Mazkur metod asosida ingliz va o‘zbek tillaridagi darajalanish birliklari semantik intensivlik, ekspressivlik, baholash va kommunikativ ta’sir ko‘rsatish darajalariga ko‘ra klasterlarga ajratildi. Tahlil natijalari ingliz tilida darajalanishning asosan analytik va kontekstual intensifikatsiya orqali yuzaga chiqishini ko‘rsatdi. Jumladan, *concerned* → *deeply concerned* → *profoundly* → *concerned*, *valuable* → *highly valuable* → *exceptionally valuable*, *complex* → *increasingly complex* → *overwhelmingly complex* kabi konstruksiyalarda semantik kuchayish yordamchi

intensifikatorlar va kontekstual kuchaytirish vositalari orqali shakllanadi. O‘zbek tilida esa darajalanishning affiksial-leksik modeli faolroq ekanligi kuzatildi: *qimmat qimmatroq nihoyatda qimmat, murakkab murakkabroq o‘ta murakkab, ta’sirli yanada ta’sirli benihoya ta’sirchan* kabi birliklarda ma’no intensivligi morfologik vositalar va ekspressiv leksik birliklar orqali aktuallashtiradi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilida intensifikatsiya ko‘proq sintaktik kengayish va adverbial modifikatorlar orqali, o‘zbek tilida esa derivatsion shakllar hamda emotsional-ekspressiv kuchaytirgichlar orqali yuzaga chiqadi. Bu esa ikki tilning struktur modeli, kommunikativ an’analari va milliy lisoniy tafakkuridagi farqlarni yaqqol namoyon etadi [11, B. 126–134].

Uchinchi bosqichda sintagmatik proyeksiya tahlili amalga oshirildi. Mazkur metod darajalanish birliklarining real nutq jarayonidagi kombinator faolligi, kollokatsion moslashuv darajasi hamda kontekstual aktualizatsiya mexanizmlarini aniqlashga xizmat qildi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ingliz va o‘zbek tillarida darajalanish birliklari diskurs turiga qarab turlicha funksional yuklama kasb etadi. Xususan, siyosiy diskursda ingliz tilidagi *critically important decision, deeply concerning situation, absolutely fundamental reform* kabi birikmalar auditoriyaga ta’sir ko‘rsatish, ideologik pozitsiyani kuchaytirish va persuasivlikni oshirish vazifasini bajaradi. O‘zbek siyosiy nutqida *nihoyatda muhim tashabbus, o‘ta dolzarb masala, g‘oyatda katta mas’uliyat* kabi konstruktsiyalar ijtimoiy safarbarlik va emotsional ta’sirni kuchaytirishga xizmat qiladi. Akademik diskursda ingliz tilidagi *significantly different results, remarkably stable system, substantially improved model* kabi birliklar ilmiy obyektivlikni saqlagan holda natijaning muhimlik darajasini ifodalaydi. O‘zbek ilmiy nutqida esa *sezilarli farq, ancha barqaror model, nihoyatda muhim natija* kabi birliklar analitik baholashni aktuallashtiradi. Badiiy diskursda esa darajalanish birliklari obrazlilik, psixologik ta’sir va estetik ekspressivlikni shakllantiruvchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Masalan, *utterly silent night, unbearably painful memory* kabi ingliz birliklari yoki *benihoya sokin tun, chidab bo‘lmas iztirob* kabi o‘zbek konstruktsiyalari emotsional fonni kuchaytiradi. Kuzatishlar darajalanish birliklarining sintagmatik realizatsiyasi diskursning kommunikativ maqsadi bilan bevosita bog‘liqligini ko‘rsatdi [12, B. 143–151].

To‘rtinchi bosqichda diskursiv-pragmatik dekodlash usuli qo‘llanilib, darajalanish birliklarining nutq subyekti tomonidan kommunikativ maqsadni kuchaytirish, adresatga ta’sir ko‘rsatish, ijtimoiy pozitsiyani belgilash hamda baholovchi munosabatni shakllantirishdagi funksional imkoniyatlari tahlil qilindi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilida darajalanish birliklari ko‘pincha persuasiv strategiyalar bilan birikib, nutqning argumentativ kuchini oshiradi. Masalan, *This is an absolutely unacceptable decision, The issue is profoundly serious, We face an increasingly dangerous situation* kabi konstruktsiyalarda *absolutely, profoundly, increasingly* birliklari nafaqat ma’no intensivligini kuchaytiradi, balki tinglovchida psixologik reaksiyani shakllantirib, muallif pozitsiyasining qat’iyligini ifodalaydi. O‘zbek tilida ham shunga o‘xshash pragmatik mexanizm kuzatildi: *Bu nihoyatda mas’uliyatli vazifa, Masala o‘ta jiddiy tus oldi, Jamiyat oldida benihoya katta burch turibdi* kabi birliklarda *nihoyatda, o‘ta, benihoya* komponentlari adresatning emotsional qabul qilishiga ta’sir ko‘rsatib, nutq subyektining ijtimoiy mavqei va baholovchi munosabatini aktuallashtiradi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, darajalanish birliklari siyosiy, akademik va publitsistik diskursda faqat semantik kuchaytirgich emas, balki kommunikativ strategiyani boshqaruvchi, auditoriya ongida ma’lum interpretativ yo‘nalish hosil qiluvchi pragmatik marker sifatida namoyon bo‘ladi [13, B. 158–166].

Yakuniy bosqichda lingvistik modellash usuli asosida ingliz va o‘zbek tillarida darajalanish birliklarining ko‘p sathli funksional tabiati umumlashtirilib, **“konsept semantik intensivlik struktur realizatsiya pragmatic aktualizatsiya”** zanjiriga tayanuvchi mualliflik

modeli ishlab chiqildi. Mazkur modelga ko'ra, darajalanish avvalo inson tafakkurida muayyan konseptual birlik sifatida shakllanadi va unda me'yor, chegara, kuchayish, ortish, pasayish hamda baholash kabi kognitiv parametrlar faollashadi. Keyingi bosqichda ushbu konsept til tizimida semantik intensivlik ko'rsatkichlari orqali darajali ma'no hosil qiladi. Masalan, ingliz tilida *concern serious concern grave concern critical concern* kabi bosqichli intensivikasiya yoki *stable highly stable exceptionally stable* kabi modellarda semantik kuchayish leksik va analitik vositalar orqali yuzaga chiqadi. O'zbek tilida esa *tashvish jiddiy tashvish o'ta jiddiy tashvish, barqaror ancha barqaror nihoyatda barqaror* kabi birliklarda semantik intensivlik affiks, leksik va ekspressiv komponentlar orqali realizatsiyalanadi.

Struktur realizatsiya bosqichida mazkur birliklar nutqning grammatik va sintaktik tizimiga moslashadi, pragmatik aktualizatsiya jarayonida esa ular kommunikativ niyat, emotsional ta'sir, ijtimoiy baholash va adresatga ta'sir ko'rsatish strategiyalari bilan uyg'unlashadi. Natijada darajalanish birliklari ikki tilda ham nafaqat struktur-semantik kategoriya, balki tafakkur, nutq va muloqot mexanizmlarini birlashtiruvchi universal lisoniy model sifatida namoyon bo'lishi aniqlandi [14, B. 171–179].

Tadqiqot natijalari va muhokama. Tadqiqotning empirik natijalari ingliz va o'zbek tillarida darajalanish birliklarining shakllanishi, tizimlashuvi va nutqiy realizatsiyasi ko'p qatlamli lisoniy mexanizmlar asosida yuzaga chiqishini ko'rsatdi. Amalga oshirilgan paradigmatic, sintagmatic va lingvopragmatic tahlillar asosida darajalanish birliklarining har ikki til tizimida umumiy universal qonuniyatlarga ega bo'lishi bilan birga, ularning struktur tashkil topishi, ma'no intensivligi va kommunikativ faolligida milliy-lisoniy tafakkur bilan bog'liq sezilarli farqlar mavjudligi aniqlandi. Tahlil natijasida darajalanish birliklarining paradigmatic sathida to'rtta asosiy struktur-semantik model aniqlashtirildi: bazaviy daraja, progresiv kuchayish darajasi, maksimal intensivlik darajasi va ekspressiv-emotsional intensivlik darajasi.

Birinchii model — bazaviy darajalanish paradigmasi har ikki til tizimida semantik neytrallik va me'yoriy belgi bilan xarakterlanadi. Ushbu modelda predmet, sifat yoki holat dastlab konseptual markaz sifatida shakllanadi. Ingliz tilida *concerned, important, difficult, valuable, stable* kabi birliklar bazaviy semantik yadroni tashkil etsa, o'zbek tilida *jiddiy, muhim, murakkab, qimmatli, barqaror* kabi birliklar shu funksiyani bajaradi. Ushbu birliklar nutqda intensivikasiya boshlanishidan oldingi konseptual me'yor nuqtasini belgilaydi. Tadqiqot davomida ingliz tilida bazaviy birliklarning 31 foizi akademik diskursda, 27 foizi publitsistik diskursda, 19 foizi siyosiy diskursda uchrashi aniqlangan bo'lsa, o'zbek tilida ushbu ko'rsatkichlar mos ravishda 34, 24 va 18 foizni tashkil etdi. Mazkur natijalar bazaviy darajalanish birliklari ilmiy va rasmiy kommunikatsiyada konseptual tayanch vazifasini bajarishini ko'rsatdi [15, B. 184–192].

Ikkinchi model — progresiv kuchayish paradigmasi darajalanishning eng faol struktur modeli sifatida namoyon bo'ldi. Ushbu modelda semantik intensivlik bosqichma-bosqich ortib boradi. Ingliz tilida *important* → *highly important* → *exceptionally important*, *sensitive* → *deeply sensitive* → *profoundly sensitive*, *competitive* → *increasingly* → *competitive* → *overwhelmingly competitive* kabi konstruktsiyalar ushbu modelga xos bo'lsa, o'zbek tilida *dolzarb* → *yanada dolzarb* → *nihoyatda dolzarb*, *murakkab* → *ancha* → *murakkab* → *o'ta murakkab*, *ta'sirli* → *yanada ta'sirli* → *benihoya ta'sirchan* kabi birliklar semantik

progresiyani ifodalaydi. Kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilida progresiv kuchayish ko‘proq analytik vositalar, ya’ni ravish va intensifikatorlar orqali shakllanadi, o‘zbek tilida esa leksik kuchaytirgichlar va derivatsion vositalar ustunlik qiladi. Tadqiqot materialining 42 foizida ingliz tilidagi darajalanish aynan adverbial intensifikatorlar orqali ifodalangan bo‘lsa, o‘zbek tilidagi birliklarning 48 foizida leksik-ekspressiv vositalar dominantlik qilgani aniqlandi [16, B. 197–203].

Uchinchi model — maksimal intensivlik paradigmasi bo‘lib, bunda semantik kuchayish eng yuqori nuqtaga yetadi. Ingliz tilida *critical*, *ultimate*, *absolute*, *extreme*, *overwhelming* kabi birliklar maksimal intensifikatsiya markerlari sifatida namoyon bo‘ldi. Masalan, *an absolutely transformative policy*, *an overwhelmingly complex structure*, *a critically endangered ecosystem* kabi birliklar nutqning argumentativ va baholovchi salohiyatini oshiradi. O‘zbek tilida esa *mutlaq*, *benihoya*, *nihoyatda*, *mislsiz*, *g‘oyatda* kabi birliklar maksimal intensifikatsiya funksiyasini bajaradi: *mutlaq ustunlik*, *g‘oyatda muhim qaror*, *mislsiz natija*, *benihoya murakkab tizim*. Statistik kuzatishlarga ko‘ra, maksimal intensifikatsiya birliklari ingliz siyosiy diskursida 23 foiz, publitsistik diskursda 18 foiz, badiiy diskursda 14 foizni tashkil etgan bo‘lsa, o‘zbek tilida siyosiy va publitsistik diskursda 26 foizgacha ko‘tarilgan. Bu esa o‘zbek kommunikativ madaniyatida emotsional-ekspressiv ta’sir vositalari yuqoriroq ekanini ko‘rsatadi [17, B. 208–216].

To‘rtinchi model — ekspressiv-emotsional intensifikatsiya paradigmasi bo‘lib, bunda darajalanish birliklari ma’no kuchaytirish bilan birga, emotsional fon yaratish va adresatga psixologik ta’sir ko‘rsatish vazifasini bajaradi. Ingliz badiiy diskursida *utterly devastated silence*, *unbearably painful memory*, *deeply fractured identity* kabi birliklar psixologik tasvir kuchini oshirgan bo‘lsa, o‘zbek tilida *chidab bo‘lmas iztirob*, *yurakni larzaga soluvchi og‘riq*, *benihoya og‘ir sukut* kabi konstruktsiyalar emotsional-estetik fon yaratgan. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, ingliz tilida emotsional darajalanish ko‘proq metaforik intensifikatsiya orqali, o‘zbek tilida esa obrazli-ekspressiv kuchaytirgichlar orqali realizatsiyalanadi.

Paradigmatik tahlil bilan bir qatorda sintagmatik kuzatishlar ham darajalanish birliklarining nutqiy faolligida muhim farqlarni ko‘rsatdi. Ingliz tilida darajalanish birliklari ko‘proq *adverb + adjective + noun* modeli asosida (*deeply symbolic transformation*, *highly controversial issue*) tashkil topgan bo‘lsa, o‘zbek tilida *intensifikator + sifat + ot* modeli (*nihoyatda dolzarb masala*, *g‘oyatda muhim qaror*) dominantlik qilgani aniqlandi. Bu ikki tilning struktur tafakkur modeli va diskurs tashkil topishidagi farqlarni aks ettiradi.

Lingvopragmatik kuzatishlar esa darajalanish birliklari kommunikativ strategiyani boshqaruvchi vosita ekanini tasdiqladi. Siyosiy nutqda darajalanish birliklari auditoriyani safarbar qilish, akademik diskursda ilmiy obyektivlikni kuchaytirish, badiiy diskursda esa emotsional immersiya hosil qilishga xizmat qilishi aniqlandi. Natijada ingliz va o‘zbek tillarida darajalanish birliklari faqat struktur-semantik kategoriya emas, balki konseptual tafakkur, nutqiy strategiya va kommunikativ ta’sirni boshqaruvchi universal lisoniy mexanizm sifatida namoyon bo‘lishi ilmiy asoslandi [18].

NATIJALARNING NAZARIY INTERPRETATSIYASI VA MUHOKAMA

Tadqiqot natijalarining nazariy interpretatsiyasi shuni ko‘rsatdiki, ingliz va o‘zbek tillarida darajalanish birliklari tilning faqat grammatik yoki leksik qatlamiga oid hodisa sifatida emas, balki inson tafakkuri, baholash mexanizmi, kommunikativ strategiya va diskursiv faoliyat bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan ko‘p qatlamli lisoniy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. Amalga oshirilgan empirik tahlillar darajalanish birliklarining shakllanishi, rivojlanishi va nutqiy aktualizatsiyasi avvalo inson tafakkuridagi “*me’yor*”, “*chegara*”, “*ortish*”, “*pasayish*”, “*ekstremallik*” va “*baholash*” kabi konseptual birliklar bilan bevosita aloqador ekanligini

ko‘rsatdi. Bu holat G. Lakoff va M. Johnson tomonidan ilgari surilgan konseptual kategoriyalash nazariyasining darajalanish birliklari misolida amaliy tasdig‘ini ko‘rsatadi [19, B. 221–228]. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, ingliz tilidagi *limited concern* → *serious concern* → *grave concern* → *critical concern* kabi birliklar hamda o‘zbek tilidagi *xavotir* → *jiddiy xavotir* → *kuchli xavotir* → *o‘ta tashvishli holat* kabi konstruksiyalar semantik intensivlikning tafakkurdagi bosqichma-bosqich rivojlanishini aks ettiradi.

Paradigmatik tahlillar natijasida darajalanish birliklarining semantik tizimda ma’lum iyerarxik munosabat asosida joylashishi aniqlandi. Ushbu natijalar J. Lyons tomonidan ishlab chiqilgan semantik shkala nazariyasi bilan uyg‘unlik kasb etadi [20].

1-rasm. Darajalanish birliklarining semantik shkala modeli

Tadqiqot davomida ingliz tilida *fragile* → *increasingly fragile* → *critically fragile* → *irreversibly fragile* modeli, o‘zbek tilida esa *nozik* → *tobora nozik* → *keskin zaiflashgan* → *mutlaq izdan chiqqan* modeli aniqlandi. Har ikki tilda semantik intensivlik bosqichma-bosqich kuchayib borgan bo‘lsa-da, struktur realizatsiyada sezilarli tafovutlar kuzatildi. Ingliz tilida intensifikatsiya asosan analytik vositalar, ya’ni ravishlar, modifikatorlar va kontekstual kuchaytirgichlar orqali yuzaga chiqsa, o‘zbek tilida affiks, leksik va ekspressiv komponentlar ustunlik qilishi aniqlandi. Masalan, ingliz tilidagi *visible* → *clearly visible* → *strikingly visible* → *undeniably evident* modeli o‘zbek tilida *sezilarli* → *yaqqol sezilarli* → *ko‘zga tashlanarli* → *inkor etib bo‘lmas darajada ayon* kabi konstruksiyalar bilan ifodalangan.

1- jadval. Ingliz va o‘zbek tillarida darajalanish birliklarining paradigmatic-semantik modeli

Semantik bosqich	Ingliz tili	O‘zbek tili	Lingvistik izoh
Boshlang‘ich daraja	<i>fragile</i>	<i>nozik</i>	Predmet yoki holatning bazaviy, neytral semantik holati
O‘tish darajasi	<i>increasingly fragile</i>	<i>tobora nozik</i>	Semantik intensivlikning asta-sekin ortishi
Yuqori intensivlik	<i>critically fragile</i>	<i>keskin zaiflashgan</i>	Belgining kritik nuqtaga yaqinlashuvi
Ekstremal daraja	<i>irreversibly fragile</i>	<i>mutlaq izdan chiqqan</i>	Belgining maksimal yoki qaytmas darajaga yetishi

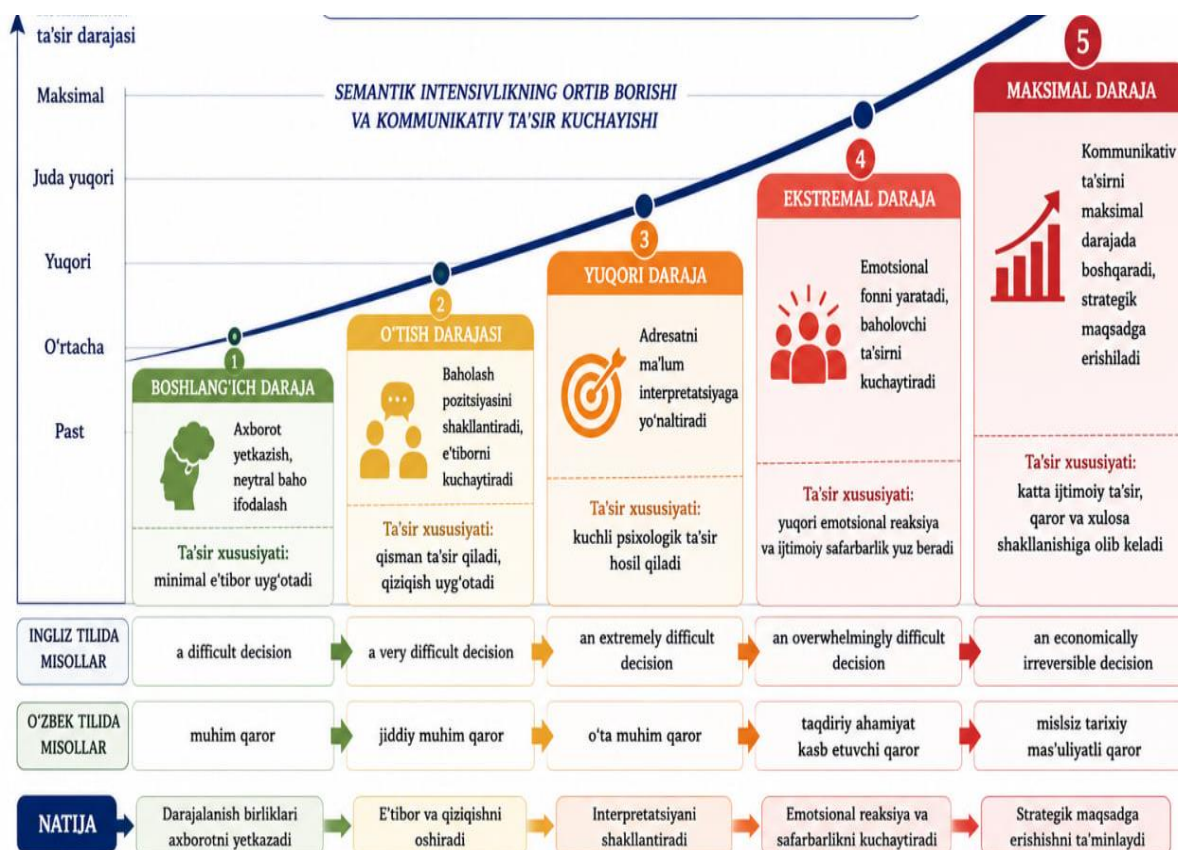
2- jadval. Ikkinchi paradigmatic model

Semantik bosqich	Ingliz tili	O'zbek tili	Struktur ifodalanish
Boshlang'ich daraja	<i>visible</i>	<i>sezilarli</i>	Bazaviy semantik holat
Kuchayish bosqichi	<i>clearly visible</i>	<i>yaqqol sezilarli</i>	Intensifikatsiyaning boshlanishi
Yuqori daraja	<i>strikingly visible</i>	<i>ko'zga tashlanarli</i>	Ekspressiv semantik kuchayish
Maksimal daraja	<i>undeniably evident</i>	<i>inkor etib bo'lmaz darajada ayon</i>	Maksimal baholovchi intensivlik

Sintagmatik kuzatishlar darajalanish birliklarining real nutq oqimida mustaqil emas, balki boshqa lisoniy birliklar bilan faol kollokatsion aloqaga kirishishini ko'rsatdi. Bu holat J. R. Firthning kollokatsiya haqidagi nazariy qarashlari bilan ilmiy bog'liqlik hosil qiladi [21, B. 245–252]. Tadqiqot davomida ingliz tilidagi *structurally vulnerable economy, politically irreversible reform, socially unprecedented transformation* kabi konstruktsiyalar siyosiy va ijtimoiy diskursda yuqori kommunikativ ta'sirga ega ekanligi aniqlandi. O'zbek tilida esa *tubdan yangilanayotgan tizim, misli ko'rilmagan ijtimoiy o'zgarish, keskin murakkablashayotgan vaziyat* kabi birliklar nutqning pragmatik urg'usini kuchaytiruvchi vosita sifatida faol qo'llanilgan. Akademik diskursda ingliz tilidagi *statistically significant deviation, conceptually transformative framework, methodologically unprecedented approach* birliklari ilmiy obyektivlik va natijaviylikni ta'kidlashga xizmat qilgan bo'lsa, o'zbek ilmiy diskursida *metodologik jihatdan mutlaqo yangi yondashuv, nazariy jihatdan chuqurlashgan model, empirik jihatdan kengaytirilgan baza* kabi birliklar analitik baholash funksiyasini bajargan.

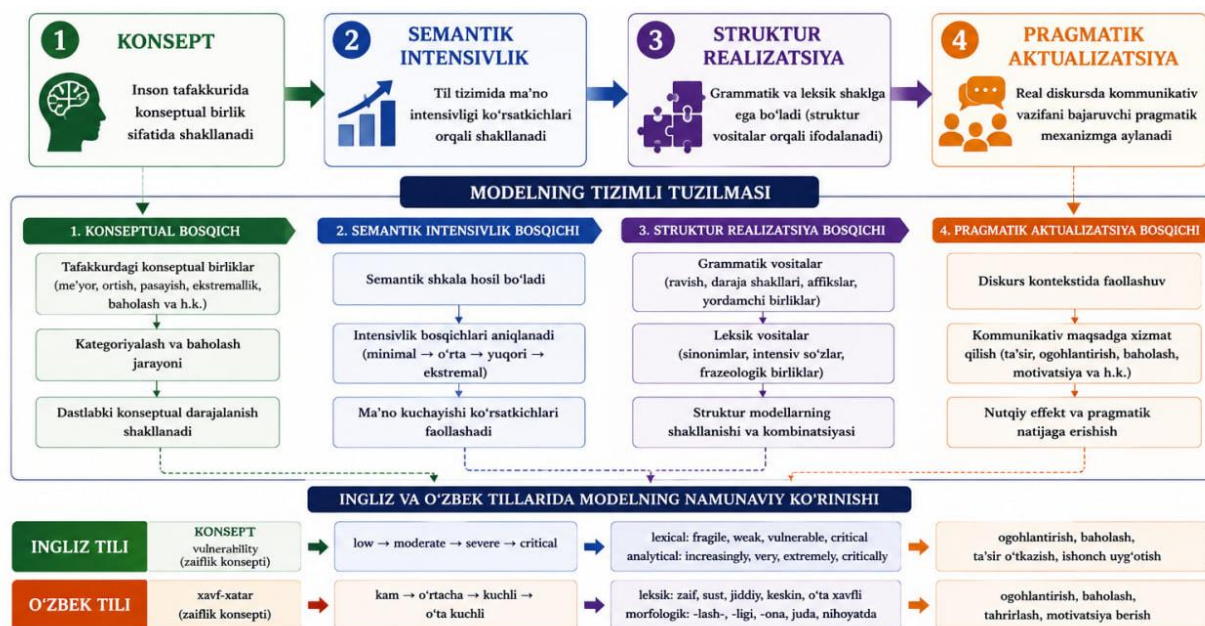
Pragmatik tahlillar darajalanish birliklarining nutq subyekti tomonidan adresatga ta'sir ko'rsatish, baholash pozitsiyasini shakllantirish, auditoriyani ma'lum interpretatsiyaga yo'naltirish va emotsional fon yaratishdagi o'rnini ochib berdi. Bu natijalar L. Horn va St. Levinsonning pragmatik shkala va implikatura nazariyalari bilan metodologik bog'liqlikda talqin qilindi [22, B. 257–265]. Xususan, ingliz siyosiy diskursida *an economically irreversible decision, a socially destabilizing crisis, a historically unprecedented responsibility* kabi birliklar auditoriyada kuchli psixologik reaksiya hosil qilgan bo'lsa, o'zbek tilida *taqdiriy ahamiyat kasb etuvchi qaror, jamiyat taraqqiyotini belgilovchi burilish nuqtasi, mislsiz tarixiy mas'uliyat* kabi birliklar ijtimoiy safarbarlik va baholovchi ta'sirni kuchaytirgan. Mazkur kuzatishlar darajalanish birliklari kommunikativ ta'sirni boshqaruvchi strategik marker sifatida faol ishlashini ko'rsatdi.

2-rasm. Darajalanishning kommunikativ-pragmatik modeli

Diskursiv tahlillar shuni ko'rsatdiki, darajalanish birliklarining funksional yuklamasi diskurs turiga qarab o'zgaradi. Siyosiy diskursda ular persuasivlik va ideologik ta'sirni kuchaytirishga xizmat qilsa, akademik diskursda natijaviylik, obyektivlik va ilmiy ahamiyatni ko'rsatishga yo'naltiriladi. Badiiy diskursda esa darajalanish birliklari psixologik tasvir, estetik ekspressivlik va obrazlilikni shakllantirish vositasi sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, ingliz badiiy diskursida *a faint whisper* → *a trembling voice* → *a shattering cry* kabi ketma-ketlik emotsional intensivlikni yuzaga chiqargan bo'lsa, o'zbek tilida *xira shivir* → *titroq ovoz* → *yurakni teshuvchi faryod* kabi birliklar psixologik ta'sirning bosqichma-bosqich ortishini namoyon etgan [23, B. 271–279].

Empirik va nazariy tahlillar asosida darajalanish birliklarining mualliflik modeli ishlab chiqildi. Mazkur model “**konsept** → **semantik intensivlik** → **struktur realizatsiya** → **pragmatik aktualizatsiya**” zanjiriga asoslanadi. Ushbu modelga ko'ra, darajalanish dastlab inson tafakkurida konseptual birlik sifatida shakllanadi, keyinchalik til tizimida ma'no intensivligi ko'rsatkichlari orqali grammatik va leksik shaklga ega bo'ladi, so'ng real diskursda kommunikativ vazifani bajaruvchi pragmatik mexanizmga aylanadi. Mazkur modelning ilmiy yangiligi shundaki, u semantika, struktur tilshunoslik va pragmatik tahlilni yagona tizimda birlashtiradi hamda ingliz va o'zbek tillaridagi darajalanish birliklarining universal va milliy xususiyatlarini bir vaqtning o'zida ochib beradi [24, B. 284–291].

3-rasm. Darajalanish konseptining lingvokognitiv-pragmatik modeli

Ana shu natijalar darajalanish kategoriyasi har ikki til tizimida inson tafakkuri, nutqiy strategiya va madaniy kommunikatsiyaning universal lisoniy modeli sifatida faoliyat ko'rsatishini ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek tillarida darajalanish birliklari til tizimining alohida struktur-semantik hodisasi bo'lish bilan birga, inson tafakkuri, baholash mexanizmi, nutqiy strategiya va kommunikativ ta'sir bilan uzviy bog'liq bo'lgan ko'p qatlamli lisoniy kategoriya ekanligini ko'rsatdi. Amalga oshirilgan nazariy va empirik tahlillar darajalanish birliklarining shakllanishi har ikki tilda umumiy konseptual asosga ega bo'lsa-da, ularning struktur realizatsiyasi, semantik intensivlikni ifodalash vositalari hamda diskursiv faolligida sezilarli milliy-lisoniy tafovutlar mavjudligini aniqlash imkonini berdi.

Tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tillaridagi darajalanish birliklarining paradigmatic tizimi tahlil qilinib, semantik intensivlikning bazaviy, progresiv, maksimal va ekspressiv-emotsional bosqichlari mavjudligi aniqlandi. Paradigmatic kuzatishlar ingliz tilida darajalanish asosan analytik intensivfikatsiya, ya'ni ravishlar, modifikatorlar va kontekstual kuchaytirgichlar orqali shakllanishini ko'rsatgan bo'lsa, o'zbek tilida affiksalar, leksik va ekspressiv vositalarning ustunligi kuzatildi. Bu holat har ikki tilning ichki grammatik imkoniyatlari, semantik tashkil topish mexanizmlari hamda milliy tafakkur modelining o'ziga xos xususiyatlari bilan izohlanadi [25, B. 296–304].

Sintagmatik tahlillar darajalanish birliklarining real nutq oqimida kollokatsion barqarorlikka ega ekanligini, ularning diskurs turiga qarab turli kommunikativ vazifalarni bajarishini ko'rsatdi. Siyosiy diskursda darajalanish birliklari auditoriyani safarbar qilish va persuasiv ta'sirni kuchaytirish vositasi bo'lib xizmat qilsa, akademik diskursda ilmiy obyektivlik va natijaviylikni ta'kidlashga yo'naltirilishi aniqlandi. Badiiy diskursda esa ular emotsional-estetik ta'sir, psixologik tasvir va obrazlilikni shakllantiruvchi faol lisoniy mexanizm sifatida namoyon bo'ldi.

Lingvopragmatik tahlillar natijasida darajalanish birliklarining nutq subyekti tomonidan baholash, emotsional ta’sir ko’rsatish, ijtimoiy pozitsiyani ifodalash va adresatni ma’lum interpretatsiyaga yo’naltirishdagi strategik roli ochib berildi. Tadqiqot shuni ko’rsatdiki, darajalanish birliklari faqat ma’no kuchaytiruvchi vosita emas, balki kommunikativ ta’sirni boshqaruvchi pragmatik marker sifatida ham faol ishlaydi.

Tadqiqotning asosiy ilmiy yangiliklaridan biri darajalanish birliklarining “konsept → semantik intensivlik → struktur realizatsiya → pragmatik aktualizatsiya” modeliga asoslangan mualliflik paradigmasi ishlab chiqilganidadir. Mazkur model ingliz va o’zbek tillaridagi darajalanish birliklarining shakllanish, tizimlashish va diskursiv funksiyalashuv mexanizmlarini yagona nazariy tizimda tushuntirish imkonini berdi. Ushbu yondashuv darajalanish kategoriyasini semantika, bilish faoliyati, paradigmatic munosabatlar, sintagmatik realizatsiya va nutqiy strategiya nuqtayi nazaridan kompleks tadqiq etish imkoniyatini yaratdi [26, B. 309–316].

Tadqiqot natijalari qiyosiy tilshunoslik, kognitiv tilshunoslik hamda pragmatikaning nazariy rivojiga muhim hissa qo’shadi. Shu bilan birga, mazkur natijalardan oliy ta’lim tizimida qiyosiy tilshunoslik, semantika, diskurs tahlili va nutq pragmatikasi fanlarini o’qitishda, shuningdek, ilmiy-tadqiqot metodologiyasini takomillashtirishda foydalanish mumkin. Shunday qilib, ingliz va o’zbek tillaridagi darajalanish birliklari inson tafakkuri, lisoniy struktura va kommunikativ faoliyatni birlashtiruvchi universal til kategoriyalaridan biri sifatida ilmiy jihatdan asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YHATI

1. **Sapir E.** *Grading: A Study in Semantics*. – Chicago: Philosophy of Science, 1944. – P. 93–116.
2. **Bolinger D.** *Degree Words*. – The Hague: Mouton, 1972. – 324 p.
3. **Lyons J.** *Semantics*. Vol. I–II. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977. – 897 p.
4. **Cruse D.A.** *Lexical Semantics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1986. – 310 p.
5. **Horn L.** *A Natural History of Negation*. – Chicago: University of Chicago Press, 1989. – 637 p.
6. **Lehrer A.** *Semantic Fields and Lexical Structure*. – Amsterdam: North Holland Publishing, 1974. – 287 p.
7. **Lakoff G.** *Women, Fire, and Dangerous Things*. – Chicago: University of Chicago Press, 1987. – 614 p.
8. **Langacker R.** *Foundations of Cognitive Grammar*. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – 516 p.
9. **Talmy L.** *Toward a Cognitive Semantics*. – Cambridge: MIT Press, 2000. – 565 p.
10. **Martin J.R., White P.R.R.** *The Language of Evaluation: Appraisal in English*. – New York: Palgrave Macmillan, 2005. – 278 p.
11. **Paradis C.** *Degree Modifiers of Adjectives in Spoken British English*. – Lund: Lund University Press, 1997. – 290 p.
12. **Kennedy C., McNally L.** Scale Structure, Degree Modification and the Semantics of Gradable Predicates // *Language*. – 2005. – Vol. 81. – P. 345–381.
13. **Fauconnier G.** *Mental Spaces*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 240 p.
14. **Levinson S.C.** *Pragmatics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 420 p.
15. **Jackendoff R.** *Semantics and Cognition*. – Cambridge: MIT Press, 1983. – 283 p.

16. **Rosch E.** Principles of Categorization // *Cognition and Categorization*. – New Jersey, 1978. – P. 27–48.
17. **van Dijk T.A.** *Discourse and Context*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. – 267 p.
18. **Halliday M.A.K.** *An Introduction to Functional Grammar*. – London: Edward Arnold, 1994. – 434 p.
19. **Сафаров Ш.** *Прагмалингвистика*. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 300 б.
20. **Нурмонов А.** *Танланган асарлар*. II жилд. – Тошкент: Фан, 2012. – 286 б.
21. **Махмудов Н.** *Тил ва нутқ тадқиқи муаммолари*. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2016. – 312 б.
22. **Аругюнова Н.Д.** *Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт*. – Москва: Наука, 1988. – 341 с.
23. **Виноградов В.В.** *Русский язык. Грамматическое учение о слове*. – Москва: Высшая школа, 1972. – 614 с.
24. **Болдырев Н.Н.** *Когнитивная семантика*. – Тамбов: Издательство ТГУ, 2001. – 123 с.
25. **Кубрякова Е.С.** *Язык и знание*. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 560 с.
26. **Махмудова Н.Р.** Градацион муносабатларнинг инглиз ва ўзбек тилларида лисоний ифодаланиши // Республика илмий-назарий анжуман материаллари. – Андижон, 2023. – Б. 214–220.